

MIT JELENT A NYELV SZÁMÁRA A TÖRTÉNELEM?*

Mikor a magyar felvilágosodás legnagyobb nyelvészéről, Révai Miklósról beszélünk, teljesen természetesen használjuk a történeti nyelvészet kategóriáját, arra a közismert tényre hivatkozva, hogy Révai, a megelőző nyelvészeti megközelítésekkel szemben valóban úttörő módon elsősorban a régi nyelvállapottal foglalkozott, s következtetéseit leginkább a történeti régiségre alapozta. Elemzési módszerét, felfedezéseinek igazságtartalmát nyelvészeti alapon már többször méltatták, jelentőségét igen sokszor kiemelték, ám lényegében máig megvilágítatlan maradt az a – szerintem – lényegi kérdés: hogyan is látta Révai (illetve az általa szervezett és ihletett nyelvészeti iskola) a nyelvnek és történelemnek viszonyát, hogyan képzelte el a nyelvnek a történelemben való működését. Jelen előadás ezt a kérdést szeretné körüljárni, nem elsősorban grammatikus alapokon, hanem ideológiai jellegű kérdéseket helyezve előtérbe, s az irodalmi kontextust véve figyelembe, remélvén, hogy esetleg nyelvészeti módszertani tanulságokra is rá tud világítani.

Kiindulásként – talán meglepő módon – Révainak egy olyan kijelentését venném, amelynek közvetlen történeti vonatkozása nincsen, benne azonban – feltételezésem szerint – Révai nyelvszemléletének egésze is megragadható. Révai 1802. november 8-án tartotta a pesti egyetem magyar tanszékén latin nyelvű székfoglaló előadását, melynek rögtön bevezetőjében a következő váratlan állításra ragadtatta magát (saját fordításomban idézem):

* Egy nagyobb tanulmánynak előadás céljára tömörített változata.

„Nem tudunk magyarul. Mert bizony úgy beszélni magyarul, ahogy a legtöbben közönségesen beszélünk, nem érdemli meg a tudás nevét. Mert mit jelent a tudás? Úgy vélem, a tudás maga a tudomány, mely nemcsak a dolgoknak, hanem a dolgok azon okának is ismerete, melyekből a dolgok keletkeztek . . . Nyelvünk semmiben sem szenved hiányt: mi magunk hiányoztunk, mi magunk hiányzunk. Saját bűnét vallja be inkább az, aki a szükösségre hivatkozik: ha mondanóját magyarul kifejezni tudatlansága miatt nem tudja, nem tekinthető a magyar nyelv hibájának . . .”

Az idézetből most nem azt a meghökkentő vonatkozást emelném ki, miszerint Révai kétségbe vonja magyar anyanyelvű magyar szakot felvett hallgatóinak nyelvi kompetenciáját, hanem inkább az emlegetett fogalmak ideológiai és nyelvszemléleti aspektusait vizsgálnám, állandóan szem előtt tartván Révai nagy nyelvészeti munkáit, elsősorban az *Antiquitatest* (a *Halotti Beszéd* elemzését) és az *Elaboratior Grammatika* első kötetét.

Révai rendszerében a nyelv, melyhez tulajdonképpen fel kell nőnie a magyarul beszélőnek illetve tanulónak, lényegében változatlan, változhatatlan és normáiban állandó; a beszélők közösségének a szinte isteni tisztaságban létező nyelviséghez csupán idomulniok lehet. A nyelv majdhogynem emberfeletti tulajdonságokkal rendelkezik: nem véletlenül idézi fel Révai még a XIX. század elején is a nyelv eredetének isteni adományát. Bár a nyelv eredeztetésével – mint általában a tisztán nyelvelméleti kérdésekkel – igen csekély mértékben foglalkozik (leghívebb tanítványa, Horvát István panaszkodik is, hogy Révai nem engedte alaposabban kidolgozni a nyelv alkotmányát illető gondolatmenetét), mégis két ízben is, ráadásul nagyon hangsúlyos helyen szól az isteni eredetről, jóllehet e teória vallását ez időben már nemigen lehet az egyházi hierarchia kötelező tételei közé sorolnunk. Révai azért, hogy egyszerűen adottnak veszi az isteni eredetet, nem az eredetvitában foglal állást, csak biztosítja rendszerének változatlanságát, annak bizonyítása végett: a nyelv régen tökéletesen ugyanolyan volt, mint régen. A *Halotti Beszéd* elemzése során több helyen kitér a régi és

mostani nyelvállapot lényegi azonosságára: azt állítja, a régi szöveg eltérései nem grammatikai jellegűek, hanem csupán a helyesírás nehézségeiből erednek; a középkori írás – latin eredete folytán – csak tökéletlenül tudta követni a magyar fonetikát, s ebből következően a beszéd rosszul lett rögzítve – úgy, ahogy leírták, az akkori magyar nem beszélhetett.

„Meg vagyok győződve – írja –, hogyha a pap, aki e kegyes temetési beszédet tartotta, vagy valamely más kortársa, halottaiból feltámadna, és ma ugyanúgy mint egykor, ugyanazon ajakkal szólván, elmondaná a Halotti Beszédet, bármely mai magyar, beleértve az idiótákat is, könnyen megértené”.

Más helyen vitában állítja a nyelv változatlanságát, s keményen megrója Sajnovitsot, mert ő dolgozatában – úgymond – túlságosan nagy változásokat tételezett fel, melyekről pedig Révai szerint szó sem lehet. A nyelv rendszerében, grammatikájában, sőt jelentéseiben sincs helye ugyanis a változásoknak: amaz etimologikus módszer is, melynek segítségével – az Adelung-i gyökérszó-elmélet alkalmazásával – Révai az egyes formánsoknak egykori önálló jelentést tulajdonít, lényegében az elemi szintekig vitt azonosságot hangsúlyozza. Ahol változás figyelhető meg, az csupán a nyelv külső formáját érinti, a beszéd hangzó részeit, melyekben azonban ismét általános és kikezdzhetetlen törvények uralkodnak, s nevezetesen az *eufónia* (a minden nyelvben azonos jóhangzás) szabályai: a hangzók egymás mellé kerülve, módosulhatnak (pl. a birtokos személyragozásban: fa + én = fám), de az egyes elemek mindvégig megőrzik eredeti jelentésüket; – a hangtani változás folyamata és miértje azonban már kívül esik Révai érdeklődése körén.

Mindebből már természetesen következik Révai rendszerének intoleráns normativitása: grammatikai rendszere, mely változatlannul áll a régiségben, változatlannak kell hogy maradjon továbbra is: a mai kor romlott nyelvhasználatával szemben atyáink hagyományára kell támaszkodnunk, s azt sértetlenül megőriznünk.

Ha a nyelv belső rendszere érintetlen (vagy legalábbis érintetlen kellene hogy maradjon) az idő múlásától, hogy találkozik mégis a nyelv és a történelem? Révai számára a kérdés egyszerűen megválaszolható: külsőleg. A nyelvnek nem milyensége vagy jellege függ a történelemtől, hanem csak használata: történetileg az vizsgálendő meg, milyen volt a nyelvnek *jelenléte* a különböző történeti korokban, hogyan, mire s milyen funkcióban alkalmazták az önmagában zárt rendszert a különböző korok emberei. A nyelvtörténet tehát tulajdonképpen a nyelvvel való élés történeti szociológiájában tűnik el, s azonosul a megelőző korszakok historia litteraria műfajával (ne felejtsük el, hogy Révai nyelvtörténetét, mely speciálisan a magyar nyelv történeti életét rögzítette, *deáki* történetnek keresztelte el, ami a szerző szerint is a literatúra szinonimájaként értendő!) – s legfeljebb azt a megszorítást engedi meg magának, hogy a régebbi történetek tartalmi teljessége helyett az egynyelvűség formális kritériumait érvényesíti.

Ezeknek alapján érthető a bevezetésben idézett tételeknek ama része, mely azt célozza: *mi* hiányzunk a nyelv számára. A nyelv érintetlen rendszere természetesen a maga tökéletességében létezik, csupán mi, mai emberek távolodtunk el e rendszer idealitásától, a magyar nyelv aranykorától (azaz Pázmány korának nyelvállapotától); s a nyelvtanulásnak az a feladata, hogy teljességében rekonstruálja azt, amiről a zavarodott mai kor megfeledkezett. E törekvésnek köszönhető pl. Révai ragaszkodása az ikes ragozási rendszernek nemcsak megmentéséhez, hanem egy olyan teljességben való kiteljesítéséhez, amelyben az ikes ragozás valószínűleg sohasem működött; vagy az a közismert tény, hogy Révai az etimologikus elvet a kiejtésben is érvényesíteni óhajtotta, s ragaszkodott a fonetikai összeolvadások feloldásához, stb. A nyelv elvont rendszere mint ideális norma tételeződik, amelyhez sem hozzátenni nem szabad semmit, sem elvenni belőle: innen érthető a racionális rendszerekre általánosan is jellemző nyelvújítás-ellenes beállítottság, vagy ama homo-

genizáló szándék, amely a nyelvjárások különösségeit akarja megszüntetni.

E nyelvszemlélet működését azonban csak akkor tudjuk igazán megérteni, ha kilépünk a sajátosan nyelvi kérdésfeltevések köréből. A nyelv mint elsődleges ideologikus érték nyeri el meghatározását: ő tulajdonképpen a nemzet nagyságának a bélyege. Révai még nem a kiteljesedett herderi nyelv-nemzeti koncepciót képviseli: nála a nyelv még nem kap szubsztanciális jelleget – csupán a megkülönböztető funkció dominál; a nyelv – Bíró Ferenc találó kategóriájával szólva – a nemzeti különlétnek *jеле* lesz. A nyelv, anélkül, hogy kilépne a hagyományos literatúrafogalom keretei közül, tulajdonképpen a literatúra egészének helyére lép, s magára veszi a literatúra értékhordozó szerepét. A nemzeti érdemek számbavételénél a literatúra tartalmi és terjedelmi jellege már nem lehet kielégítő, s ezért a nyelv önmagában kell hogy szemléltessék: a tartalmi szempontok helyére formaiak lépnek (azaz a magyarnyelvűség), s az értékek közül első helyre is formai kerül, mégpedig a nyelv képessége.

E ponton ismét felmerül a nyelv és történelem viszonya, de most már tisztán ideologikus, s egyáltalán nem szaktudományos értelemben. Az a nyelv ugyanis, amelyik – mint tudjuk – változatlan, s változatlan rendszerében tökéletes adottságokkal és képességekkel rendelkezik, s így már a régiségben is rendelkezett, már pusztán régiségénél fogva is speciális értéként tételeződik. E téren a régiség kutatója tulajdonképpen a hagyományos genealógiák koncepcióját ismétli meg (azaz az ősök régisége önmagában érték!), legfeljebb a kutatás tárgyát cseréli ki. Ennek következtében aztán egymást érik a tudományosan már nem elemzett (s az esetek többségében tudományosan nem is elemezhető) állítások: a magyar nyelv a legősibb, a legeredetibb, a legerintetlenebb (vagyis a civilizáció előtti állapotot őrzi rendszerében), stb. A nyelvhasználat és nyelvrokonság keresése speciális helyet foglal el e témakörben, s a legmeglepőbb az, hogy milyen csekély helyet. A nyelv ugyanis akkor kaphatja meg igazán

előkelő értékelését, ha eredetisége kellő egyediséggel is párosul – ezért a magyar nyelv alapjában rokontalannak képzeltek el. Igen különös az, hogy a nagy nyelvtudós Révai mennyire kevésbé foglalkozott pl. a finnugor rokonság kérdésével, s legtoleránsabb pillanataiban is csak a hagyományosan méltóságteljes zsidó rokonsággal együttesen volt hajlandó említeni. Tanítványa, Horvát István lényegében az ő tendenciáit teljesítette ki, mikor már a tízes években félre is tolt a kérdést. Ezzel szemben a nyelv régisége természetesen a legfontosabb kutatási tárgyak közé fog tartozni: a magyar nyelv- és irodalomtörténeti kutatások igen nagy mérvű fellendülése tulajdonképpen emez ideológiának köszönhető – a régiség dokumentálása végett összegyűjtendő volt minden olyan adat és emlék, ami bármilyen szempontból a nyelv régi korokban való funkcionálására utalhat. Ismeretes Révai gyűjtőszöveggyűjtője, mely a legcsekélyebb nyelvi adatra is kiterjedt, teljesen függetlenül attól, hogy az adat milyen értékű nyelvi megnyilatkozást tartalmaz. A nyelv jelenléte és funkcionálása a régiségben ugyanis egyértelműen a nyelv képességének bizonyítását és dokumentálását jelentette e szemlélet számára; az pedig, hogy különböző korokban a funkcionálások is különböző jellegűek lehettek a nyelv változhatatlanságának feltételezése révén, fel sem merülhetett.

A régiség adatainak dokumentatív összegyűjtésén kívül megvizsgálandó lenne még Révai ismeretes felhívása a népdalok gyűjtését illetően. Megítélésem szerint itt is tulajdonképpen nyelvi kérdés rejlik. Révai, aki *minden* régiséget ki akart adni, a nyomtatásban meg nem jelent, de régi dokumentumként felfogott szóbeli nyelvi műalkotásokat is bevonta figyelme körébe, ám aligha a nép iránti érdeklődés lecsapódásaként: számára a népdal a régiségnek speciális dokumentuma volt csupán, melynek már aktuális létezmódja is archaikus. Vizsgálatukra tehát elsősorban történeti szempontból lehetett volna szüksége; másrészt pedig szinkron leírásban – a nyelv képességeinek rögzítése során. A dalgyűjtés beleillik ama nagy feldolgozási sorba, mely a frazeológiák-

tól kezdve a közmondás-gyűjteményekig terjed, s mely a nyelv eredetiségét a képességek sajátosságán kívánja kipróbálni, s melynek határait nyelvi szempontból már igen korán tágra nyitották. Kulturális vagy literatúrabeli szempontból ezek a gyűjtemények még Csokonai számára sem jelentettek értéket, ám a nyelv lehetőségeinek vizsgálatában új utakat is nyithattak. Révai Miklós, aki grammatikai megfigyeléseinek finomságával az empirikus nyelvszemlélet igen magas fokú érvényesítését produkálta, alighanem e gesztusával jutott legközelebb az empirizmus ideológiai célkitűzéseéhez.

Ha általánosítva összegeznénk véleményünket, a nyelvészeti kérdésekre alighanem könnyebb választ tudnánk adni, mint az ideológiaiakra. Révai nyelvészetének alapellentmondása az volt, hogy empirikus nyelvi vizsgálatait, melyek a korban szokatlan mélységekig is eljutottak, megingathatatlan szilárdságú racionalista alapokra építette, s ez a racionalitás aztán nemegyszer visszaütött az egyes elemekre is. Az ideológiai helyzetkép összetettebb: míg a történelem felé fordulás — bármilyen fokon zajlott is — egészében korszerűnek volt tekinthető, általános nyelvvideológiája, elsősorban racionalista beállítottsága révén, nem verhetett komoly visszhangot. Révai nyelvésztevékenysége alighanem az a fordulópontra, ahol a hagyományosan a irodalom keretein belül együtt kezelt nyelv és irodalom elválik egymástól: a nyelvészkedésből szaktudomány lesz, melynek már alig van köze az aktuális szépirodalomhoz, a szépirodalom pedig nem kér a nyelvtudomány eredményeiből. Révai ideológiája azért veszi el az irodalommal való kapcsolatát, mert ugyan feltételezi a nyelv képességeinek konstituáló jellegét, ezt a jelleget azonban rögtön be is zárja a nyelv zárt határai közé, s nem hagyja szabadon érvényesülni. A nyelv az ő számára azáltal, hogy megteremtette ideális rendszerét, rögtön meg is fagyott, s nem hagyott helyet semmiféle változásnak — holott a korabeli korszerű nyelvvideológiák, a nyelv nemzetet konstituáló voltát rögtön össze is kötötték a nyelvvel való szabad élés gondolatával is. Révai ugyan átvette Herdernek nem egy

nézetét, nyelvelméletének nem egy meghatározó mozzanatát, egy dologban azonban teljesen érintetlen maradt a herderi hatástól: a költői nyelvet nem tekintette külön kategóriának, s a költészetben belül is doktrinér szigorral kívánta volna grammatikáját érvényesíteni. Révai korának modern irodalmisága viszont – nyilván a nagyon erős Herder-befolyás révén – legfontosabbnak nem a nyelv adottságait, hanem alakítható képességeit tekintette, s a költői szubjektivitás szabadságának jogait a nyelvhasználaton belül is érvényesíteni akarta. Ezért történhetett meg, hogy a nagy nyelvészre már az 1810-es években is mint konzervatív literátorra emlékeznek az irodalmi pártoknak mindkét oldalán: Kazinczy, Kölcsey és Batsányi, ha más-más érveléssel is, az irodalom számára használhatatlannak minősítik grammatikáját. Révai nyelvvideológiája a történettudomány számára mozgósítható volt; Horvát István, ha nem is a legszerencsésebb módon, s igen sok mindent módosítva is rajta, de hatalmas karriert futott be vele; a korabeli modern szépirodalom azonban, mely a zárt racionális nyelvi normában nemcsak költészetellenes gesztust látott, hanem alighanem történelmi-ideológiai korlátot is, hamar és visszavonhatatlanul túllépett rajta. Révai nyelvészete egészében tökéletesen megfeleltethető nagy elődje, Adelung híres és nálunk is sokszor idézett felfogásának: „a legalaposabb grammatika nem más, mint pragmatikai története a nyelvnek”; ám a századelő szépirodalmi törekvéseinek sem grammatikára, sem pedig pragmatikai történetre nem volt szüksége.